

Valkai Zoltán

ZENTAI ÉPÍTŐIPAROSOK

Az építés az egzisztenciális emberi tevékenységek közül az egyik legegyszerűbb. Épített környezetünk mindenkor a helyi és társadalmi viszonyok időbeli tükröződése.

Az építőiparosok megjelenése Zenta életében

A zentai okiratok nagyon korán – röviddel a török kiűzés után – említést tesznek építőmesterekről. 1702 és 1720 között az iparosok száma kétszeresére növekedett; ez utóbbi évben a feljegyzések a 16 zentai iparos sorában ácsot is említenek¹.

Az átmenetiséget élő palánka életében ekkor az építés még a bizonytalanság jegyében fogant, és igénytelenségről tanúskodik. Vélhetően mindenki maga építette fel kezdetleges lakóhelyét. Ez jobbára veremlakás volt.

A határőrvidék megszüntetésével (1741) Zenta 1751-ben oppidiumi rangot kap. Az új jogállás a településfejlődés korszakát hozza magával.² Az árucse-reforgalom, a határhasználat kialakulásával párhuzamban a ki- és betelepedés lényegesen meghatározta a város területi fejlődését.

A mezőgazdaság prioritása mellett a kibontakozó kereskedelem és áruigény kihát az ipar elterjedésére. A tűzvész (1769) utáni fellendülés³ eredményeként 1774-ben már 54 iparost tartanak nyilván. Számuk állandó növekedést mutat. 1791-ben például 63 iparosról szól a kimutatás. A kialakuló kezdetleges kézműipar főleg az állattenyésztés és növénytermesztés nyersanyagát feldolgozó-iparnak kedvez, köztük a század végén fellendülő vízimalomiparnak. Az iparos ekkor még nem kizárólag iparából él, hanem őstermeléssel is foglalkozik.

A megszaporodott iparoság XVIII–XIX. század fordulójára a szervezkedés⁴ első stádiumába lép. Az 1808-as megyei rendelet szerint a tűzvédelemben az iparoscéhek kötelesek részt venni. A tűzoltáskor az iparosok az 1824-ben meghatározott szabályok szerint jártak el.

Ekkorra már céhekbe szerveződtek a zentai iparosok. Dudás szerint 1811-ben⁵ kapta szabadalmát a kovács-, a bognár-, az üveges-, valamint a kötélgyártó cég, míg 1815. május 19-én kelt a csizmadiák szabadalomlevele, de a kovácsok (?), asztalosok, ácsok, takácsok és molnárok szabadalma is ebből az évből származik.

1823-ra tehető a lakatosok, az asztalosok (?), az üvegesek (?) és esztergályosok szabadalma. Az 1820-as években 200-nál több iparos volt Zentán⁶.

A földből, nádból épült várost a tűzveszedelemtől, mint említettük, szabályrendeletekkel, megyei előírásokkal óvták. Kezdeményezés indult a kemény építőanyagból való építésre. A téglából való építkezés elterjedésében – a mindenütt példaként szolgáló – hatósági (községi) építkezések játszottak nagy szerepet. Zentán a cserép- és tégláégetés a XIX. század 30-as éveitől terjed el, és az 50-es évekre szilárdul meg. Mindez a 30-as, 50-es évek városi építkezéseinek köszönhető. A város üzemeltette a cserép- és tégláégető kemencéket⁷. A cserép- és tégláégetést a templom előtt hirdették ki az érdekelt magányosoknak, de a középítkezésből kimaradt téglát is bárki megvehette. Az igényesebb – ekkor még igen ritka – polgári építkezés is ekkor kezdődött meg⁸. Ebben az időben (1829) az ácsok és kőművesek napi bére (tartás nélkül) 1Ft volt.

A tégl- és cserépegetés mellett az 1850-es évekig (a XVIII. század végén főleg mészből és épületfából volt behozatal) a bárkinek szabadon engedélyezett mészégetés problémája is megoldódott. Freund Sámuel 1854-ben létesített ugyanis mészégetőt⁹. Röviddel ezután az első magán tégláégető kemencék is megjelennek, mint pl. a 70-es években Goldstein Zsigmond kis téglagyára a felsővárosi temető mellett, majd a 80-as években a Grundböck kemencéje.

Az építőiparos hierarchia

A céhes építésképzés az 1813-as céhszabályokon alapult, közel ötven évig (1862-ig, amikor az 1859-es törvény érvényre lépett). A képzésben a következő előírásokhoz, követelményekhez kellett igazodni:¹⁰

– a mesterség kitanulása valamely mesternél, ezután az inas legénnyé (segéddé) lépett elő,

– rajztanulás,

– háromévi vándorlás – vándorlásnak számított minden olyan idő, melyet a legény tanulóéveinek helyétől távol töltött el,

– vándorlás alatt vagy utána pallérkodás, nagyobb építkezéseknél művezetés.

Az építőiparos hierarchia ennek értelmében a hármasság jegyében működött. A létra legalsó fokán az inasok álltak, akik kiegészítő munkáknál gyakorolták, leshették el a szakma fortélyait. Két év elteltével segéddé léptették elő őket. Arbeitbuchot¹¹ kaptak, s más-más helyre vándorolva bővítették szakmai ismereteiket. Minden segéd, aki mesternek készült, a vándorkönyvvel bizonyította szerzett tapasztalatait. A vándorlót megkötöttségek szorították. Így pl.:

– külön engedély nélkül nem hagyhatja el az ország területét,

– köteles vándorkönyvére vigyázni és az illetékes hatóságnak felmutatni,

– vándorlásának három évét köteles hasznosan eltölteni, erről vándorkönyvében beszámolni és az adott mesterrel aláíratni,

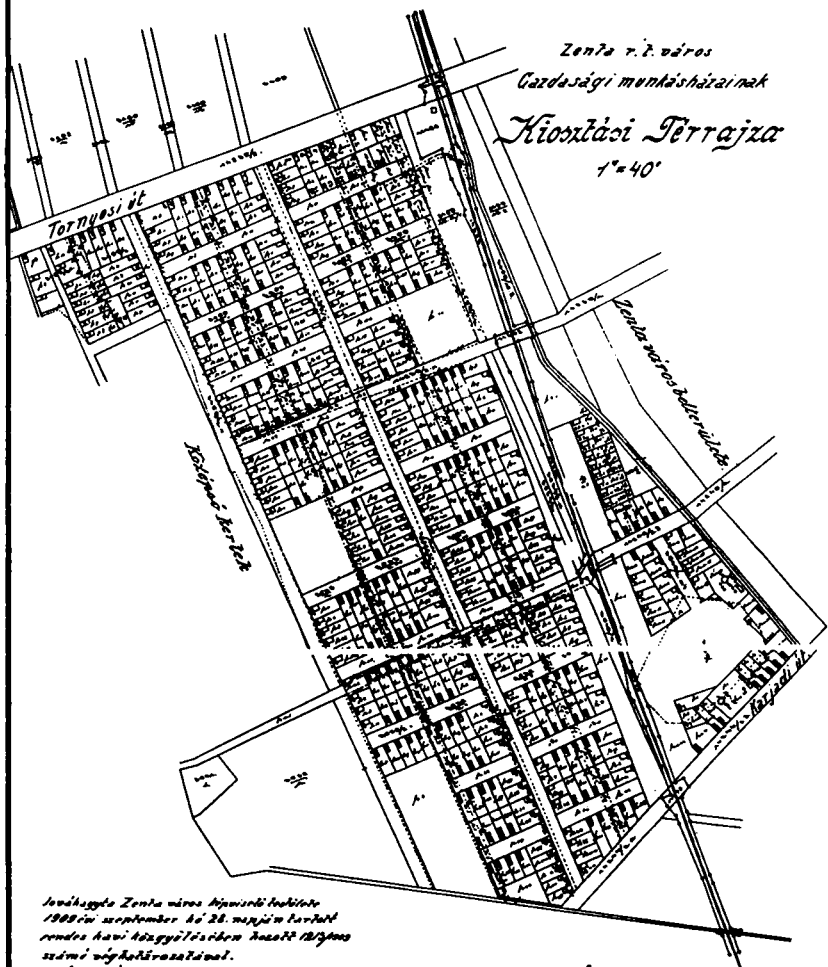
– a vándorlás leteltével köteles visszatérni, és a vándorlásáról szóló bizonyítékot (tkp. a vándorkönyvet) a helyhatóságnál bemutatni,

– aki a vándorkönyvet netán hamisítaná, az az 1826. évi Magyar Kir. Helytartótanács 8369. számú rendeletének szigora alá esik.

A vándorkönyvek nemegyszer a szakma pontos leírását tartalmazzák.

A segéd mestertől mesterig vándorolva, három év segítségével letöltve jelentkezhetett a mesterfokozat megszerzésére, ami a mestermunka elkészítését

Zenta v. ž. város
 Gazdasági munkásházainak
 Kiosztási Tervejze
 1" = 40'

Iskolajegye Zenta város hivatali felhatalmazással
 1909. szeptember hó 28. napján tartott
 rendes havi ülésjében hozott határozat
 értelmében megalkotva.

(P.H.)

Bakafalvasi sz.
 főjegyző

Zenta, 1909. augusztus hó

János J. Kőrösi
 architektus

János J. Kőrösi
 architektus

jelentette¹². Még pontosabban, a mesterfelvétel processzuma¹³ az 1813-as céhszabályok szerint két részre tagolódt: először, a mestervizsga kivételével a jelölt minden elvárásnak eleget kellett hogy tegyen, majd következhetett az elméleti vizsga (a városi tanács felügyeletével és a céh patronálásával) és a remek feladása; másodsor, a céh felügyelt az elméleti vizsga lebonyolítására és a remek elkészítésére.

A mesterek közül nem egy tervezőként is dolgozott (a városi építkezéseknél azelőtt a megyei, distriktusbéli mérnökök készítették a terveket. Az 1850-es 60-as években Zentán Leismester Antalról (Újvidék), Goudella Adalbertről és Guelmino Alajosról¹⁴ tudjuk, hogy maguk is készítették terveket, melyeket később maguk is viteleztek ki. A későbbiekben a mérnökök megjelenésével (Zentán 1855-től volt városi mérnök) a tervezés és kivitelezés kettévált, az építőmesterek tervezőtevékenysége háttérbe szorult, és inkább kivitelező vállalkozásokká alakult, bár tudunk a 10-es és 20-as évekből is építőmesterekről, akik nagyobb építkezésekhez tervet adtak. Ilyen pl. Guelmino Jánosnak az Amerika Szállóhoz készült terve 1923-ból.

Céhek feloszlása és iparosegyletek alakulása

Az 1867-től előirányzott iparfejlesztés az iparosodás és az ipar fontosságára utal¹⁵. A 60-as évektől a céhrendszer a kapitalizálódás folyamatában inkább kerékkötőnek számít, mintsem jövőbeli megoldásnak. A céhszervezeteket az I. Ipartörvény rendelkezései (1872) után megszüntetik, Zentán 1875 körül alakultak át ipartársulatokká. Az 1875–1886. évi időszak az (Egyesült) Ipartársulat működésének ideje.

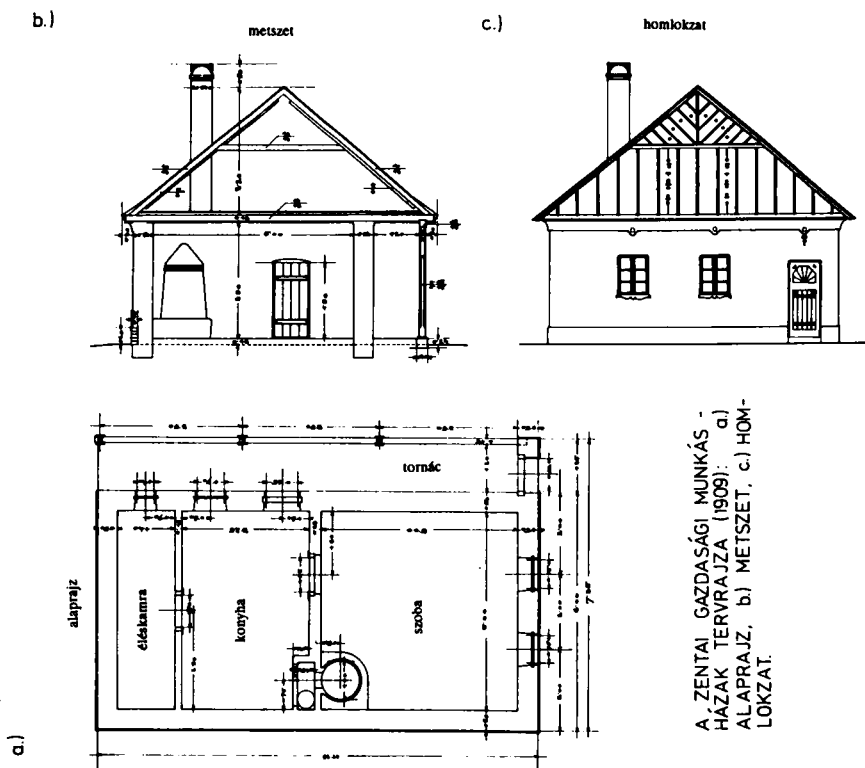
Az 1884. évi ipartörvény az ipar támogatását helyezte előtérbe, az elhanyagolt és fejletlen ipar fellendülését igyekezett szolgálni. Az új törvény értelmében ettől kezdve ipartestületeket (egyesületeket) alakítanak. A zentai (Egyesült) Ipartársulat 1886. november 1-jén alakult át ipartestületté¹⁶, s a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara felügyelete alá tartozott.

A szervezet célja az iparosok érdekvédelme, az egymás közötti viszony rendezése, az iparhatóságok működésének támogatása, tanoncszerződötetés és az iparosok szakosítása. Nyomban meg is alakult az Iparos Olvasóegylet, az Iparossegédek Önszolgálója és Önképző Egylete¹⁷, 1894-ben pedig az Iparos Ifjak Köre. (1884-ben az első zentai építkezési vállalat is létrejött, de Kövesdy Gézáék kezdeményezéséről szinte semmit nem tudunk.)

A szakismeretek elsajátítására ipariskola megnyitását Gombos Gábor agilis vezetésével már 1882-ben szorgalmazta egy bizottság. Addig az iparosok csak a vasárnapi iskolát látogathatták. Ezt akarták komolyabb keretek közé helyezni, amikor 1883. január 11-én megnyitották az ipariskolát.

A XIX. század végén Zentán az iparnak a gazdaságban való részaránya mindössze 7,29%¹⁸. A millenneum utáni válság a gyér gyáriparral rendelkező várost, a súlyosbodó szociális helyzet ellenére, csak késve érintette. 1900-ban Zentán még csak 100, míg Óbecsén és Topolyán 200–200 a munkanélküliek száma¹⁹.

De bármennyire szervezettek – s a nagyipar fejtelensége folytán kiváltságos helyzetben – voltak is a zentai iparosok, s bármennyire népszerűsítették a századelőn kiállításokkal az ipart (1903-, 1906- és 1913-ban volt Zentán ipari

Lakóházak típusterve 1909-ből. Tervező: Berzenczey Domokos városi mérnök, Szövényi Károly városi segédmérnök és Szabó Mátyás városi építőmester. Építési vállalkozók: Guelmino József, Vukovich Dániel és Goldstein Benő. A 455 házból álló telep létrejött a legnagyobb építkezési megmozdulásnak

kiállítás), a válság hullámai 1905/1906 körül eléri városunkat. Az építőmunkások sztrájkjai, bérkövetelései hátráltatták a városi építkezéseket: a gimnáziuma, a rakpart, az Eugen Hotel igényes kivitelezését.

Egy kultúrközösség fejlettségének szintjét nagyban meghatározza épített környezetének milyensége. Az építészet mindig is az igényes szakmák közé tartozott. A céhszisztem kipróbált, szakmai gyakorlattal rendelkező mestereket adott, s a 70-es évektől kezdve felsőbb intézkedésre a szakmai színvonal továbbfejlesztésére vettek irányt. A műszaki adottságoktól függően tovább differenciálódott a szakma, immár a kezdődő gyáripár lehetőségeinek jegyében. A fejlődésnek indult múlt század végi építőipar²⁰ háttérét az 1879-ben megnyílt állami (budapesti) középiskola²¹ teremtette meg, ahol a mesterjelölteket és a már gyakorló mestereket polgári építészetre (Architectura civilis), építészeti anyagtanra (anyagismeretre), szerkezztanra (épületek fő- és mellékreszeinek ismeretére), telekkimérésre, műépítészeti alaktanra, mintázásra, a fűtés és szellőztetés kérdéseinek megoldására, gépi erő igénybevételére oktatták.

Zentán az építőipari konjunktúrát a 80-as évek nagy építőprogramjai alakították ki.

A szakmai tudás fejlesztését a 80-as évektől kezdve közhasználatúvá váló Gonda Béla-féle szakfüzetek is segítették. Századunk elején e szerepkörhöz társul a budapesti *Vállalkozók Lapja*.

1885-ben a mintegy 500 zentai iparos közül 40-et (8%) az építőipar foglalkoztatott. Építési vállalkozó ez időben három akadt: Goldstein Dávid, Goldstein Zsigmond és Grundböck István²².

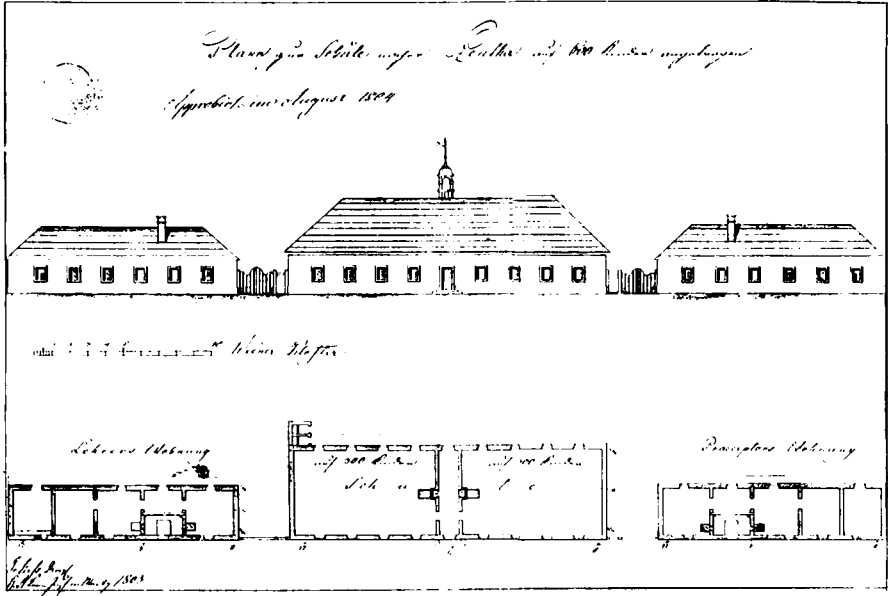
A 90-es évek elejére az építőiparosok arányszáma 6,7%-ra csökkent, bár szám szerint 44-en voltak (összesen 521 iparost tartottak számon akkor Zentán)²³. Az építőiparhoz 5 üzem és kereskedés kapcsolódott. Legjelentősebb volt Markovits és Braun²⁴ fűrészgára, Goldstein Dávid téglagyára²⁵ (ezt a 70–80-as években G. Zs. tartotta), Freund Ernesztin és Goldstein Benő fakereskedése²⁶. Az építési vállalkozók sorában ekkor jelent meg a Guelmino és Temesváry társ cég. A működő Goldstein építkezési dinasztia mellett meg kell említeni a Szegheő-dinasztiát, majd a századelőtől kezdve a jelentőssé váló Kalmár, Vukovich, Hegedűs vállalkozókat.

A kőművesek és ácsok 1898-ban alakítottak szakegyetletet – saját könyvtárral. Az 1900-as évek elején, amikor az építőiparban némi hanyatlás áll be, működését újból jóvá kellett hagyni. A lelanyhult építési kedv a szakmán belül eluralkodó ellentmondás (kontárkérdés) vezetett a már említett sztrájkhoz. Az építőanyagok, a munkabér drágulása, az építési költségek állandó emelkedése jellemezte ezeket az éveket. Az építési kedv megcsappanásáról az 1900–1908 között kiadott építési engedélyek száma²⁷ tanúskodik. A rendezetlen helyzetet, a képesítéshez és munkavállaláshoz fűződő kérdéseket a kereskedelmi minisztérium az 1913. évi A 32396 VI. számú rendeletével próbálta megoldani, amely az 1884-es XVII. törvénycikkelyen alapult. Ennek értelmében a kisebb kőműves munkálatok végzésére jogosított iparosok kis- és nagyközségeken csakis egy, legfeljebb két szobából, konyhából, kamrából álló lakóházat, vagy gazdasági rendeltetésű épületet építhetnek, amelyeknél a szerkezeti fesztáv nem lépi túl a 6 métert. Aláépített vagy kétsoros (két traktusos) épületeket nem emelhetnek.

Ácsmunkáknál a tető összetettsége határozta meg, ki vállalkozhat a kivitelezésre. Mindez az iparosokra, nem pedig az építőmesterekre vonatkozott.

A sztrájk évei után 1908-ben²⁸ a zentai ácsmunkások megalapítják az építőmunkások országos szervezetének zentai csoportját, majd 1909-ben újjászervezik. Ennek keretében továbbképző tanfolyamokat indítanak, kedvező fordulatban reménykedve.

Összegzésül: A zentai építőipar fokozatos fejlődése a 80-as, 90-es évektől vett nagyobb lendületet. Zenta városias arculatának kialakulása is ezekre az évekre tehető. A városban két téglagyár²⁹ és egy fűrészgár³⁰ működött. Az igényes építést előírások (a megyei építészeti szabályrendeleten alapuló városi szabályrendelet, az építészeti bizottság és a városi mérnök ellenőrzései) szolgálták, továbbá a műipar fejlődése (a vasúti „I” profil, a Mátrai- és Hennebique-vasbetonrendszerek XIX. század végi megjelenése, a kiegészítőipar, pl. az épületasztalos, bádogosipar fejlődése és alkalmazása), a mőtégla (Clinquer, gipszdíszek), a különböző cserепek (Revolver-cserép, Bohn-, Hatschek-eternit, 1927-től a Hodik-tégla) előállítás mellett a technikai vívmányok (villanyvilágítás, szellőz-

Iskola-terv Szentára. Megyei mérnöki terv 1803-ból. Ez az eddigi ismert legrégebb Zentára vonatkozó építészeti terv (Magyar OLT)

tetés, központi fűtés, vízvezeték, csatornázás, aszfaltlemez-szigetelés) is mindinkább szerephez jutottak.³¹

A kibontakozó és fellángoló építési kedvnek az I. világháború vet véget, derékba törve a fejlődést.

A szakma hanyatlása a 20–30-as években

A világháború utáni építési inerció múltával a gazdasági válság idején (1929–1935 között) az építőipar nagyméretű pangásnak van kitéve. A pénztelenség sem az építetőknek, sem az iparosoknak nem kedvez. Ilyen helyzetben a munkára váró városi építőmesterek és építőiparosok munkanélküliként tengődnek, már-már iparuk beszüntetésére gondolnak³². Az építőipar válsága károsan hat az összes kiegészítő iparág helyzetére.

A kereskedelem zuhanása, az adók emelkedése, a vámok és illetékek³³ megjelenése az iparostársadalmat háttérbe szorította (amely Zentán keményen állta a sarat a gyáripar előrenyomulásával szemben).

Ilyen körülmények között az 1932-es ipartörvény³⁴ fokozta az építőtevékenységben a gyár- és a kisipar között kialakult feszültséget azzal, hogy szinte minden jogot a mérnökök³⁵ kezében összpontosított, megfosztva ezzel a zentai építőiparosokat a munkalehetőségtől. A vitás kérdés lényegét e munkaínséges időkben az képezte, hogy kinek (a képesítéshez mérten) mihez van joga?³⁶

Az új törvény értelmében kőművesmester csak az lehetett, aki bizonyos szakiskola elvégzése után szakvizsgát tett, és megkapta kőművesmesteri jogosítványát. Ez azt jelenti, hogy technikai középiskolát végzett, négy évig dolgozott az iparban, megvan a palléri záróvizsgálója, és ötévi gyakorlat után³⁷ letette a mestervizsgát³⁸, és a törvény 456. paragrafusának III. pontja szerint ezt bejelentette a hatóságoknál.

E rendelkezés szerint a kőművesmesternek joga van bárhol olyan egyszerű szerkezetű új földszintes házat, gazdasági épületet emelni – az építkezés teljes befejezéséig, az összes iparosmunkákat ideértve –, melynek leg-hosszabb épületszárnya nem haladja meg a 15 métert, legszélesebb traktusa pedig legfeljebb 6 méter. A munka lehet saját terv szerinti (különben csak olyan tervet írhat alá, amelyet maga készít), ha a tervet a hatóság jóváhagyta, és kivitelezésével őt bízta meg (az építkezésnél alkalmazhat fizetett napszámásokat). A törvény 49. paragrafusa szerint városokban csak kőművesmesterek vállalhatnak munkát.

Ezzel szemben kőművesiparosoknak azt tekintette a törvény, aki az inas- és segédveket (2 év inasság és 3 év segédség) letöltötte, és iparosigazolvánnyal bíró önálló iparos lett. Kis- és nagyközségekben, falvakban, tanyákon vállalhatja egy-, legfeljebb kétszoba-konyha-kamrás (pince nélküli), 6 méter szerkezeti fesztávolságot nem túlhaladó soros épület építését, olyan javító- vagy tatarozómunkát, mely nem érinti az épületi szerkezeti részét, és nem szükséges hozzá a földszintnél magasabb állványzat. A kőművesiparos ácsmunkát nem vállalhat, rajzot sem készíthet, és nem írhat tervet alá.

Az ácsmester bárhol vállalhatja faszerkezetű ház építését, a vele kapcsolatos összes ipari munkát, valamint minden önálló ácsmunkát elvégezhet. A válságos időben az építők sorában korábban nézeteltérésre okot nem adó képesítésselkülönbség³⁹ lett a probléma fő forrása. A kőművesiparosok a kőművesmesteri jogokat követelték, de ehhez, az új törvény értelmében, szakiskolát kellett volna végezniük. A városi előjáróság 1935-ben úgy zárja le az ügyet, hogy kimondja: a kőművesiparos nem végezhet kőművesmesteri munkát.

Zenta építőipara – bár fejlettlenek mondható – 1928-tól válságos helyzetbe került. Az új rendeletek a munkanélküliségen nem segítettek⁴⁰. A városi építészeti előremenetelén pedig szinte semmit. Az 1932-ben beiktatott városi építkezési szabályrendelet ürt töltött ki ugyan, de a beruházások, építkezések hiányában inkább megszorításai jutottak érvényre. A szabályrendelet értelmében a város szűkebb központjában csak emeletes házak épülhetnek, de próbáljunk akár csak egy épületet is találni, amelyet a 30-as években emeltek ezen a részen.

Polgárházak, napsugaras oromzatok, munkástelepi építkezések Zentán

Az igényes köz- és polgári építkezés igényes és a mesterséghez méltó munkát követelt. A stílusok ismerete, alkalmazása körültekintést és szakmai ismeretet feltételezett. A stílus a kor szellemi-gazdasági lehetőségeinek lenyomata. Olvasható, magyarázható és megérthető. Egyszerűen tükrözi az életkörülményeket. Elég, ha csak a 30-as évek gazdasági válságától sújtott építészetre

gondolunk, melynél a purifikáló építést nem ízlésből, hanem szükségből alkalmazták.

A lehetőség és a kivitelezési mód egybehangolása a háttere a jellegzetes zentai napsugaras oromzatok kialakulásának is. Az 1884-ben állított gőzfűrészt, az olcsó úsztatott erdélyi fa, az árvíz utáni szegedi építkezések (1879) nélkül aligha jöhettek volna létre. A zentai iparosokat dicséri az anyag és stílus szép és változatos alkalmazása.

A Munkástelep a budapesti Wekerle-telep, gróf Andrássy Gyula felhívása, az 1907. évi XLVI. tc. előírása és állami kölcsön nélkül szintén nem épülhetett volna meg. Zenta példája a problémára való érzékenységről tanúskodik. A munkástelepi házaknál a népi építkezést vették alapul, ennek nyomai fellelhetők az 1942-ben épült néhány „zentai” ONCSA-házon.

Jegyzetek

- ¹ IASA F: 381 Zbirka Joce Vujića, Dudás Andor kézírata I.
- ² Példának vegyük a zentai házak számának növekedését: 1750-ben 352, 1765-ben 465, 1780-ban 819, 1795-ben 1049 a házak száma In: Dobos János: Zenta az áruteremelés és polgárosodás korában. Zenta, 1967
- ³ Zenta az 1770-es években szorgos építkezések színhelye. In: Id. mű
- ⁴ E szervezkedés specifikumok szerint az élelmiszer-, a textil-, a fém- és az építőipari munkatársulást hozta létre. A szervezkedés a versenyképesség megszilárdítása, a minőség és az ár megbeszélése és ellenőrzése végett jött létre. In: Helmuth Schneider gyűjtésében: Povijest rada. Grafički zavod Hrvatske. Zagreb, Bejlovar, 1987, 124–133.
- ⁵ Más adatok ezt 1815-re teszik.
- ⁶ Pl.: 1828-ban 236 iparos volt Zentán. In: Dr. Antal Hegediš–Dr. Katarina Čabornović: Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867. Novi Sad, 1991
- ⁷ ZEK. és Tü. IASA F: 561. 1. 1839. 5. 9/19. sz.: 1839-ben az égetőkemencéket az óhitű temetőn túl és a Búzák lábánál találjuk.
- ⁸ Pl.: 1818-ból Mihálkovits Antal nótárius dupla háza, 1820-ból Gazdag Mihály bíró háza a mai Drapšin u. és Béke tér sarkán (IASA F: 003. 1 és 381 fundusból)
- ⁹ A későbbiekben foglalkozott tégláégetéssel, fakereskedéssel. A századvégre telepe özvegye révén az egyik legismertebbé válik Zentán. Freund Ernesztin asszony még vállalkozásoktól sem riadt vissza. In: IASA F: 381 Zbirka Joce Vujića, Dudás Andor kézírata II.
- ¹⁰ In: Építés–Építész–Tudomány 1971/4. Akadémiai Kiadó, Budapest. Komárik Dénes: Építészképzés és mesterfelvétel a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek. 379–387.
- ¹¹ Ilyen vándorkönyv egy példánya megtalálható a Zentai Történelmi Levéltár gyűjteményében. Csányi István kőműves nevére szól, és 1848-ból való. Mj.: Zentán szokásban volt, hogy a mester az inasidőkből elengedett ugyan, de ezért az inastól bizonyos kártérítési összeget kért.
- ¹² Ez az 1885-ös 2567. számú miniszteri rendelet az ácsokra nézve a következő volt: négy-szögbe rózsát, avagy csapolva, vésve fácskát kell mestermunkaként elkészíteniük.
- ¹³ Adat a 10-es jegyzetnek megfelelően: a kőművesmesteri jog (inkább 1859-től kezdve) enyhébb követelményeket állít, és vizsgához nem volt kötve.

- ¹⁴ Guelmino Alajos (1822–1905) építőmester, 1882-től 1886-ig ipartársulati elnök, 1886–1887-ben az első ipartestületi elnök, majd örökös tiszteletbeli elnök volt.
- ¹⁵ Bács–Bodrog vármegye már 1831–1832-ben javasolta a céhek megszüntetését, mert a fejlődés gátját látta bennük.
- ¹⁶ A zentai ipartestület 1888-ban kapta meg szabályzatát, 1894-től volt székháza, 1912-től 1917-ig a Szabó László utcában, majd 1927-től a Géza utcai Guelmino-házba költözött. In: Tripolsky Géza: 1888–1988 A zentai iparosgyesület 100 éve. Senta, 1988. 30–36.
- ¹⁷ 1898-ban ebből alakult a Katolikus Legényegylet. In: Zenta és Vidéke 1890. 11. 12/41.
- ¹⁸ Szabadka iparforgalmá 8,18%, Makóé 7,99%, Hódmezővásárhelyé 6,33%. In: Zentai Közlöny 1895. 5. 19/20.
- ¹⁹ Zentai Közlöny 1900/24.
- ²⁰ Zentán a gabonafeldolgozás, az építőanyag-gyártás mellett a fa- és fafeldolgozó ipar nyert nagyobb teret. Igen erős a bútorasztalos-ipar is. 1870-ben építészeti és műiparral 17 önálló vállalkozó foglalkozott In: Az 1871-es tiszai járás összeírása.
- ²¹ A műszaki felsőoktatás (egyetem) 1871-től datálódik.
- ²² Gundböck István építész 1883-ban nyit körkemencét Zentán, közel Goldstein Zsigmond téglagyárához (a Felsőkertekben), s a korabeli beszámolók szerint itt egész kis ipartelep nőtt ki, amelynek Clinquer-téglái többször elismerésben részesültek. Az üzem 1901-ig működött. Később a ŠIPAD keretében üzemel tovább.
- ²³ Ebben az időben a legismertebb kőművesek: Regdon Lipót, Hegedűs Károly; ácsok: Erős György, Kalmár Erneszt, Spekla Mihály, Renkó Antal. Vályogvetőkből e listán 5-en szerepeltek. Ismert bádogos volt Sík Frigyes, lakatos pedig Sétáló Sándor. IASA F: 3. ad/74. Rendezetlen Vujić-anyag. Összehasonlításképpen megjegyzendő, hogy 1935-ben 23 ács, kőműves volt Zentán. In: Knežević Milivoje: Zbornik za Historiju grada Senta. Senta, 1935
- ²⁴ Braun József fűrészgépét a Tisza-parti fenyőtutajok közelében, a vásárállás szélén 1884-ben állította fel. Ebből fejlődött ki a Markovits és Braun Fűrészgyár 1891-ben. Ez utóbbi termékeikért az 1903. évi zentai kiállításon elismerő oklevélben részesült. 1909-ben még Gráff Ármin (1875–1944) alapít telepet, melyet 1917-ben fűrészgyárrá fejleszt a mai TAMP helyén. Telepe vagy 20 évig jelentős szerepet játszott a zentai építőipar életében.
- ²⁵ 1901-től Horváth Kátai Imre tulajdonában találjuk. Horváth 1920-ig tartotta.
- ²⁶ Mellettük említésre méltó Hauer József fakereskedése, mely 1911-ben nyílt meg és működött a két világháború között. Hauer famegmunkáló gépekkel dolgozott.
- ²⁷ 1900-ban 88 volt az építési engedélyek száma, 1901:4?, 1902:22, 1903:19, 1904:20, 1905:22, 1906:22, 1907:30, 1908:30. (Építőbizottsági jegyzőkönyvek 1899–1918, IASA F:?)
- ²⁸ Ebben az évben a zentai iparosok Egyetértés címen lapot indítottak, de kezdeményezésük rövid életűnek bizonyult. IASA F: 38 Zbirka Jove Vujića, Dudás Andor kézírata II.
- ²⁹ 1930-tól három téglagyárról tudunk: Grundböck (SIPAD), Strilich és Jenacsek téglagyáráról.
- ³⁰ 1917-től jelentős a Gráff Fűrésztelep. Gráff építési vállalkozásokkal is foglalkozott.
- ³¹ A fejezet adatai: Szentai Újság 1932/148. 1935/46. száma és a Szentai Friss Újság 1925/116., 1928/34., 39., 1931/139., 1932/14., 29., 31., 124., 134., 148., 1933/3., 36., 128., 1934/8., 68., 132., 143., 1935/46., 57., 60., 67., 79., 114., 1937/49. és 1938/27. száma.

- ³² Goldstein Benő (1863–1944) fakereskedő, építkezési vállalkozó 1891-ben kiváltott iparát 1932-ben bevonta. In: Tolmácsy Géza: Pénzügyi élet II. 1967
- ³³ A kőművesek és ácsok illetéke 1932-ben 100–100 dinár volt.
- ³⁴ Az új ipartörvény valójában meghagyta az 1913-as rendeletet, amely az 1884. évi XVII. törvénycikkelyen alapult.
- ³⁵ A 30-as években Zentán szinte minden nagyobb építkezési vállalatot Majoros Péter mérnök-vállalkozó kapott meg.
- ³⁶ Már 1925-ben nagy viták folytak a jogokról a Zentai Ipartestületben.
- ³⁷ Vagy akik három évig tanulták a kőműves- és ácsmesterséget.
- ³⁸ 1933-ban Zentán még van mestervizsgáztatás, a mestervizsgáztatókat a bán jelölte ki, így a kőművesek mestervizsgáztatói: Balla Pál és Farkas József. Az ácsokat Borosgyevi Orbán és Almási Lukács vizsgáztatta. A vizsga díja 450 dinár volt.
- ³⁹ Az 1913-as rendelet a képesítésre nézve ellenőrzést nem alkalmazott, így az iparosok gyakran olyan munkákat is elvállaltak, melyek végzéséhez nem lett volna joguk. Akkor persze munka volt elég, és ezzel nem törődtek. Problémává a válság idején lépett elő.
- ⁴⁰ Városi építkezéseknél előírták, hogy a vállalkozó köteles zentai munkásokat alkalmazni.